

MAGYAR ŐSTÖRTÉNET 4.

Honfoglalás és megtelepedés

Szerkesztette:

SUDÁR BALÁZS-PETKES ZSOLT

HELIKON

© Petkes Zsolt, Sudár Balázs, 2016
© Helikon Kiadó, 2016
© MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport, 2016
Illusztrációk © Boldog Zoltán, Nagy Béla

Fényképek:

*Árvai Mátyás, Balló Béla, Balogh Bodor Tekla, Bíró Tamás, Friedrich Böhringer, Csernus István,
Gabler Csaba jr., Gözsy Gáborné, Gyurkóné Edit, Langó Péter, Lovas Andrea, Martini János, Ocsvai András,
Oroszi Zoltán, Petkes Zsolt, Marcin Szala, Tuzson Balázsné*

Grafika:

Boldog Zoltán

Térképek:

Nagy Béla

Köszönettel tartozunk az alábbi személyeknek és intézményeknek:
*Balatonai Múzeum (Keszthely), Déri Múzeum (Debrecen), Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest),
Kovács László (MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest), László Gyula Digitális Archivum,
Soproni Múzeum, Szőke Béla Miklós (MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest)*

www.helikon.hu
www.btk.mta.hu

TARTALOM

Előszó (Sudár Balázs)	7
------------------------------------	---

A Kárpát-medence a honfoglalás előtt	10
---	----

A Kárpát-medence környezeti képe (Árvai Mátyás)	10
---	----

Avarok a 6–9. századi Kárpát-medencében (Szentpéteri József)	19
---	----

Kora avar kor	19
---------------------	----

Késő avar kor	20
---------------------	----

A karoling kor	22
----------------------	----

Feltételezett hatalmi központ az avar birodalom széthullása idején (803–895)	23
---	----

A kereszténység a Kárpát-medencében (Bácsatyai Dániel)	27
--	----

A frankok Pannóniában (Nótári Tamás)	33
--	----

A Morva Fejedelemség (Langó Péter)	46
--	----

A korai horvát állam (Soksevits Dénes)	57
--	----

Bolgárok a 9. századi Kárpát-medencében (Takács Miklós)	62
---	----

Szlávok a Kárpát-medence déli, központi és keleti részén (Takács Miklós)	66
---	----

A honfoglalás	71
----------------------------	----

A honfoglalás és a Kárpát-medence birtokbavétele (Tóth Sándor László)	71
--	----

A honfoglalás okai: tudatos vagy kényszerű honfoglalás?	72
--	----

A honfoglalás keleti háttere, a népvándorlási hullám	76
--	----

A honfoglalás nyugati háttere	85
-------------------------------------	----

A honfoglalás szakaszai	87
-------------------------------	----

Anonymus és a honfoglalás (Veszprémy László)	100
--	-----

A honfoglalás lezárása: a pozsonyi csata (Négyesi Lajos)	109
--	-----

A honfoglalók	118
----------------------------	-----

Hányan lehettek a honfoglalók? (Takács Miklós)	118
--	-----

A honfoglalók szállásterülete (Révész László)	124
---	-----

A honfoglaló nemzetségek tovább élésének problémái (Zsoldos Attila)	137
--	-----

A törzsnévi helynevek tanulságai (Rácz Anita)	142
---	-----

A honfoglalók nyelve (Sándor Klára)	145
---	-----

A helyben találtak	149
A székelyek és a honfoglalás (<i>Kordé Zoltán</i>)	149
Avarok és magyarok (<i>Szentpéteri József</i>)	156
Magyar–szláv nyelvi kapcsolatok (<i>Zoltán András</i>)	163
Összegzés (<i>Sudár Balázs</i>)	167
Kötetünk szerzői	169

Rövidítések

Á. M. = Árvai Mátyás
B. Sz. J. = B. Szabó János
K. L. = Költő László
L. P. = Langó Péter
P. Zs. = Petkes Zsolt

S. B. = Sudár Balázs
Sz. Gy. = Szabados György
Sz. J. = Szentpéteri József
T. A. = Türk Attila
Z. A. = Zoltán András

A honfoglalók nyelve

Az írott források és a régészet által föltárt leletek mellett a nyelv is használható történeti forrásként, hiszen a szavak őrzik az egykori kultúra és a történeti kapcsolatok nyomait. A nyelvtörténet megállapításainak mellőzésével írt történelem nem is lehet teljes: a régészeti leletekből a szokások, hiedelmek, viselet, életmód sok viszonylata kiolvasható, de az nem, hogy a sírban nyugvó ember milyen nyelven beszélt. Az emberi közösségek nem egymástól elszigetelve, szomszédok, szövetségek, hódítások nélkül, s területileg sem szigorúan elkülönülve éltek, s a nyelv – sokszor csak a nyelv – megőrzi ezeknek a viszonyoknak a nyomait.

A hangváltozásokat korszakokhoz tudjuk kötni, a nyelv a történeti kapcsolatok idejéről, az átvett szavak jellegének köszönhetően pedig a kapcsolatok hozzávetőleges helyéről is árulkodhat. Például a török eredetű, egykor *dzs*-vel kezdődő szavaknak az ómagyar *dzs*- > *gy*-hangváltozást megelőzően kellett a magyarba kerülniük, hiszen részt vettek ebben a változásban, illetve a *szőlő*, *bor*, *seprő*, *ászok* csak olyan vidéken kerülhetett a magyarba a törökből, ahol volt szőlőművelés.

A társas szemléletű nyelvtörténet további segítséget nyújt azzal, hogy a nyelv működésének a jelenben megfigyelhető szabályszerűségeit alkalmazza a hézagos múltkép kiegészítésére. A mai kontaktusok vizsgálatának tanulságaiból például a múltbeli nyelvérintkezésekről is részletesebb képet alkothatunk: milyen erejű lehetett a kulturális és politikai hatás, milyen lehetett az érintkező nyelveket beszélők lélekszáma, hogyan alakulhattak közöttük a presztízsvizonyok.

Ahhoz, hogy forrásként használhassuk a nyelvet, egy-egy szó eredetének, történetének pontos földerítésére van szükség, szigorú szabályok betartásával: a szavak minden egyes hangját az ismert hangtörténeti változások mentén kell visszavezetni a régebbi állapotról, s a jelentés is meghatározott szabályszerűségekkel változik. A nyelv működésének ma megfigyelhető aspektusait fölhasználva figyelembe kell vennünk a nyelv identitásjelző és egyéb szimbolikus szerepének eltéréseit a jelen állapot és a vizsgált korszak között.

ROVÁSJELEK EGY CSERÉP-
FÚJTATÓ MARADVÁNYÁN,
BODROG-ALSÓBÚRÓL

Mit mondhatunk a honfoglalás korának nyelvi állapotairól? Mit hoztak magukkal a honfoglaló törzsek?

Nincs elismert nyelvész sem a magyar, sem a nemzetközi tudományos világban, aki megkérdőjelezné, hogy a magyar nyelv a legközelebbi kapcsolatokat az uráli nyelvcsoporthoz nyelveivel mutatja. Nyelvünk szókincsének és nyelvtanának legrégebbi rétegét ez a kapcsolat jelenti. A magyar nyelv előzménye és a hozzá akkoriban legközelebb álló idióma, a mánysi és hanti nyelv előzménye kétezer-ötszáz éve távolodott el egymástól, ez a különálló magyar nyelv történetének kezdete. A honfoglalásig eltelt időben a magyar megtartotta korábból örökölt vonásainak zömét – alapszókincsét, nyelvtani eszközeit –, de természetesen sokat változott. Módosult a hangrendszere, a szavak jelentése, új szavak, képzők, jelek, ragok jelentek meg benne, a nyelvérintkezések következtében változott szókészlete, kis mértékben nyelvtana is. A korai érintkezések közt szokták említeni a permi nyelvekkel való kapcsolatot, és a több emléket hagyó érintkezéseket az iráni nyelvekkel – az utóbbi lenyomata többek között a *nemez*, *szekér*, *tehén*, *hús*, egy későbbi iráni (alán) érintkezésből származik például az *asszony*, *híd*, *zöld*, *üveg*, *kincs*, *kert* szó.

A legerősebb honfoglalás előtti hatást a török nyelvek gyakorolták a magyarra. Ma is mintegy négyszáz szót használunk ebből a korból, ezek egy része olyan jellemzőt tartalmaz, amelyből tudjuk, hogy az átadó nyelv a török nyelveknek abból a csoportjából való volt, amelyikbe ma egyedül a csuvas tartozik, de a 6–10. századi Kelet-Európában több török etnikum is ehhez közeli nyelvet beszélt, például a bolgárok, az onogurok, valószínűleg a kazárok és talán az avarak is. Más szavakon nincs ilyen kritérium, de úgy vélik, ezek is az összefoglaló névvel *nyugati őtörök*nek nevezett nyelvekből származnak.

A honfoglalás előtt a magyar népességet valószínűleg kiterjedt kétnyelvűség jellemezte. A magyar törzsszövetséghez csatlakoztak török töredékek is – a kabarokról biztosan tudjuk, hogy ezek közé tartoztak –, de más honfoglaló törzsekben is lehettek török nyelven beszélők. Nemcsak a később asszimilálódó, eredetileg török nyelvű néprészek voltak kétnyelvűek, hanem a magyarok jó része is. A „kétnyelvűség” ugyanis a nyelvészetben nem azt jelenti, hogy valaki „anyanyelvi szinten” beszél két nyelvet, hanem hogy mindennapi

tevékenységei közben két nyelvet is aktívan és természetes körülmények között használ. A kétnyelvűség nem a nyelvtudásra, hanem a társas körülményekre, s az ebből adódó pszicholingvisztikai állapotra vonatkozó fogalom. A kölcsönzés alapfeltétele a kétnyelvűség, ahhoz, hogy valaki először használjon egy másik nyelvből való szót az anyanyelvében, ismernie kell a másik nyelvet. Ahhoz, hogy ez az újítás elterjedjen, másoknak is érteniük kell mindkét nyelvet, legalábbis a terjedés első szakaszában, később már az egynyelvűek is átvehetik tőlük az új szavakat.

Ha a mai magyar nyelvben használatos, honfoglalás előtti török kölcsönszavak számából indulunk ki, a négyszáz szó tetemes mennyiségnek számít, különösen ha figyelembe vesszük, hogy az a nomád kulturális környezet, amelyet a török kölcsönszavak eredetileg tükröztek, lényegében minden elemében eltűnt. A szavak nem néhány specifikus fogalomkörbe tartoznak, hanem sokba. A nyelvtani hatást eddig alig kutatták, de úgy tűnik, ilyenről is beszélhetünk. Mindent összevetve: a török hatást az egyszerű kulturális kölcsönzésen jóval túlmutatónak, erősnek mondhatjuk, s ehhez kiterjedt kétnyelvűség kellett.

Gyakran kérdezik, nem lehet-e a török nyelvünk alaprétege. Nem lehet: az alapszókinccs uráli–finnugor eredetű, és a nyelvtani rendszer elsődleges összefüggései jóval több hasonlóságot mutatnak a finnugor nyelvekkel, mint a törökökkel. Sokszor fölvetődik, hogy a török

Honfoglalás előtti jövevényszavak példái a magyar nyelvben

testrésznév, család, melléknév: *gyomor, kar, ész, iker, kölyök, apró, kék, sárga*

bíráskodás: *törvény, tanú, kín, kölcsön*

írásbeliség: *ír, betű, szám*

lakóhely: *sátor, bölcső, tükör, söpör, szék*

természeti környezet, növény- és állatvilág: *tenger, homok, szél, sár, bölény, tüzök, teve, béka, kőrís, kőkény, csalán, torna, som*

állattartás, halászat, vadászat, gazdálkodás: *ól, karám, ökör, bika, borjú, kos, kecske, disznó, tyúk, túró, gyapjú, süllő, sólyom, keselyű, ölyv, búza, árpa, eke, arat, borsó, komló, gyümölcs, alma, körte, dió, szőlő*

hitvilág: *bű, bocsát, búcsú, báj(ol), bölcs, egy ('szent').*

ÁRPÁD FEJEDELEM
SZOBRA TORJÁN
(MIHOLCSA JÓZSEF, 2003).

elemek a beolvadt török nyelvű népesség nyelvcseré után megőrzött örökségei volnának. Azonban a kölcsönzés, valamint a nyelvcseré után az egykori anyanyelvből megmaradt elemek (szubsztrátum) nyelvi lenyomata különbözik egymástól, s ez alapján a török hatás kölcsönzésre utal, noha különleges szociokulturális körülmények között előfordul, hogy a szubsztrátumban sok szó is megmarad.

Maradt még egy kérdés: ha ilyen erős volt a török kulturális hatás, és kiterjedt a kétnyelvűség, miért nem vették át a magyarok a domináns török kultúrával együtt a török nyelvet is? Többféle válasszal próbálkoztak már, például hogy csak a kabarok voltak kétnyelvűek (aligha volt így), hogy a magyar nagyon eltér más nyelvektől, ez „burkot” képez körülötte (ilyen „burok” nem létezik), hogy a magyarok nem éltek sokáig török környezetben (rövid idő alatt nem érte volna a magyart erős hatás). Biztos válaszunk egyelőre nincs, de talán az okok között van, hogy a török kulturális hatás nem egyszerre zúdult a magyar törzsekre, hogy a nyelvnek a honfoglalás előtti időben nem volt olyan kiemelt szimbolikus szerepe, mint ma, s hogy a magyar törzsek vélhetően viszonylag nagy létszámúak voltak, a hozzájuk csatlakozott török néprészek pedig nem egy időben érkeztek.

A Kárpát-medencében a honfoglaló magyarok már nemigen találtak török nyelvű népességet: az avarok is, bolgárok is nyelvet cseréltek addigra. Az új, szintén nagy hatású nyelvi környezet a szláv volt.